

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Докторске академске студије

**ИЗВЕШТАЈ КОМИСИЈЕ ЗА ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ**

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ ЗА ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

1.1. ДАТУМ И ОРГАН КОЈИ ЈЕ ИМЕНОВАО КОМИСИЈУ

На VI редовној седници одржаној 25. априла 2024. године, Наставно-научно веће Филолошког факултета Универзитета у Београду донело је одлуку (1404/1 од 08. 05. 2024. године) о образовању Комисије за преглед, оцену и одбрану докторске дисертације коју је мастер **Милена Г. Давидовић** предала под насловом „Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану” (ментор проф. др **Ирена Шпадијер**).

1.2. САСТАВ КОМИСИЈЕ ЗА ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

- др Зорица Витић, редовни професор (председник Комисије)
Ужа научна област: Српска књижевност
Датум избора у звање: 12. 07. 2023.
Установа у којој је запослена: Филолошки факултет Универзитета у Београду
- др Ђорђе Бубало, редовни професор
Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком
Датум избора у звање: 20. 09. 2017.
Установа у којој је запослен: Филозофски факултет Универзитета у Београду
- др Виктор Савић, ванредни професор / научни саветник
Ужа научна област: Српски језик / Старословенски језик
Датум избора у звање: 22. 09. 2020 / 23. 11. 2023.
Установа у којој је запослен: Филолошки факултет Универзитета у Београду / Институт за српски језик САНУ
- др Ирена Шпадијер, редовни професор
Ужа научна област: Српска књижевност
Датум избора у звање: 22. 01. 2020.
Установа у којој је запослена: Филолошки факултет Универзитета у Београду

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Име (име једног родитеља) презиме:	Милена (Гојко) Давидовић
Датум и место рођења:	18. 7. 1990. године, Београд
Наслов мастер рада:	„Српски скрипторији XIII века“
Датум одбране мастер рада:	30. 9. 2015. године
Установа где је одбрањен мастер рад:	Филолошки факултет Универзитета у Београду
Научна област из које је стечено академско звање мастера:	Српска књижевност

III СПИСАК НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА КОЈИ СУ ОБЈАВЉЕНИ ИЛИ ПРИХВАЋЕНИ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У ОКВИРУ РАДА НА ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

1. *Српски скрипторији од XII до XVII века*, у: Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век), ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд: САНУ, 2016, 49–68 [*Serbian Scriptoria – Twelfth to Seventeenth Century*, in: *The World of Serbian Manuscripts (12th–17th centuries)*, eds D. Otašević, Z. Rakić, I. Špadijer, Belgrade: SASA, 2016, 69–88];
2. *Дечанска књижница у 14. веку*. Кирило-Методијевски студии. Манастирски библиотеки в јужнословјанските земи и Русия през XIV–XVI век 32 (2022), 33–58;
3. *Књижница манастира Шудикове. Записи. Каталог рукописних и штампаних књига манастира Шудикове*, у: М. Поповић, Д. Поповић, Манастир Шудикова у Будимљи, Беране: Епархија будимљанско-никшићка, Манастир Ђурђеви ступови; Београд: Музеј Српске православне цркве, 2020, 213–250;
4. *The Influence of Serbian Literacy in Wallachia and Moldavia in the 14th and the 15th Century*, in *Études Byzantines et Post-Byzantines. Byzantine Heritages in South-Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Period*, eds. A. Timotin, S. Pirivatrić, O. Iacubovschi, Nouvelle série, t. IV (XI), Bucharest: Académie Roumaine: Institut d'Études Sud-Est Européennes: Société Roumaine d'Études Byzantines, 2022, 79–102;
5. *Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи*, у: *Studia Litteraria Serdicensia. Българо-сръбски книжовни и културни врзки в контекста на византийската цивилизация*, књ. 5, ур. А. Милтенова. Р. Станкова, Софија 2023, 60–87;
6. *The Case Study of the Serbian Copyist Ioan: on the Development of a Scientific Method for South Slavonic Palaeography*, in *Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage* 13 (2023), 127–136, заједно с М. Рипаранте.

IV НАСЛОВ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

„Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану“

V ПРЕГЛЕД ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Докторска дисертација мастера Милене Г. Давидовић, „Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану“ има 219 страница. Уз УВОДНА (1–7) и ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА (184–186), средишњи део дисертације чине четири поглавља: СКРИПТОРИЈУМ – СРЕДЊОВЕКОВНА УСТАНОВА ПИСМЕНОСТИ (8–36), ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ НА БАЛКАНУ 1200–1331. (37–52), ЋИРИЛИЧКИ ЦЕНТРИ ПИСМЕНОСТИ НА БАЛКАНУ 1331–1371. (53–118), ЋИРИЛИЧКИ СКРИПТОРИЈУМИ МОРАВСКО-РЕСАВСКОГ РАЗДОБЉА 1371–1500. (119–183). Детаљнији преглед структуре поглавља:

Поглавље прво. Скрипторијум – средњовековна установа писмености.

1.1. Књига у средњем веку: између култа, примене и презентације; 1.2. Где се учило „светим књигама“?, 1.2.1. *Учитељ, ученик и ученик*, 1.2.2. Писменост и друштвени статус, 1.2.3. Манастирске школе, 1.2.4. Писмени и неписмени монаси; 1.3. Преписивање књига – „ручни рад“ и „манастирска работа“; 1.4. Скрипторијум – научни појам и средњовековна делатност, 1.4.1. Скрипторијум и/или преписивачка (писарска) радионица; 1.5. Скрипторијуми и места повременог писања; 1.5.1. Места повремене преписивачке активности; 1.6. Књижевна школа, књижевно средиште и скрипторијум; 1.7. Средњовековна књига у настајању, 1.7.1. Пергамент и хартија, 1.7.2. Прибор за писање и мастило, 1.7.3. Процес израде књиге, 1.7.4. Скрипторијум, илуминаторска радионица, књиговезница; 1.8. Преписивачи, 1.8.1. Преписивачи (и) две функционалне писмености.

Поглавље друго. Ћирилички скрипторијуми на Балкану 1200–1331.

2.1. Рашки скрипторијум; 2.2. Светогорски скрипторијуми, 2.2.1. Хиландарски скрипторијум, 2.2.2. Карејски скрипторијум; 2.3. Студеничко-жички скрипторијум; 2.4. Скрипторијум Српске архиепископије у Пећи; 2.5. Зетски скрипторијум.

Поглавље треће. Ћирилички центри писмености на Балкану 1331–1371.

3.1. Светогорски скрипторијуми, 3.1.1. Ћирилички скрипторијум Велике Лавре, 3.1.2. Радионица хиландарског монаха Романа (I), 3.1.3. Скрипторијум хиландарских писара Романа (II), Дионисија и Марка, 3.1.4. Радионица монаха Јосифа-Дамјана и сарадника, 3.1.5. Скрипторијум монаха Јова и сарадника, 3.1.6. Скрипторијум анагноста Јована и сарадника, 3.1.7. Скрипторијум монаха Јакова и сарадника, 3.1.8. Преводачко-преписивачка радионица инока Исаије; 3.2. Сиринићки скрипторијум; 3.3. Ћириличка писменост у Серу у време српске управе 1345–1371; 3.4. Пећко-дечански скрипторијум, 3.4.1. Преписивачка пракса у дечанској испосници Белаји.

Поглавље четврто. Ћирилички скрипторијуми моравско-ресавског раздобља 1371–1500.

4.1. Липљански (Грачанички) скрипторијум, 4.1.1. Радионица Никодима Мрчете и сарадника; 4.2. Обнова дечанске књижнице: радионице Данилца и Макарија, 4.2.1. Радионица Данилца Левооког, 4.2.2. Радионица писара Макарија; 4.3. Скадарски скрипторијум, 4.3.1. Радионица Никона Јерусалимца, 4.3.2. Владарски скрипторијум Ивана Црнојевића; 4.4. Манастир Светог Павла: преводачко-преписивачки центар, 4.4.1. Преписивачко-редакторска радионица монаха Атанасија; 4.5. Радионица попа

Никодима у Влашкој; 4.6. Хиландарски скрипторијум ресавског периода; 4.7. Владарски скрипторијум деспота Стефана Лазаревића, 4.7.1. Радионица дијака Андреје; 4.8. Ресавски скрипторијум; 4.9. Браничевски скрипторијум, 4.9.1. Давидова радионица, 4.9.2. Радионица доместика Стефана; 4.10. Дечански скрипторијум ресавског раздобља, 4.10.1. Радионица монаха Никандра.

Након текста докторске дисертације следе ИЗВОРИ (187–192) – преглед који садржи укупно 106 јединица рукописа и објављених извора, затим БИБЛИОГРАФИЈА (193–208), са 309 јединица, и СКРАЋЕНИЦЕ (209–210).

У првом поглављу средњовековна установа скрипторијума разматрана је с теоријског становишта. Посветивши најпре пажњу феномену књиге, затим њеној култној, практичној и презентативној функцији у средњем веку, Милена Давидовић је издвојила корпус сачуваних историјских и наративних извора, на основу којих је разматрала видове средњовековног образовања на јужнословенском Балкану. У складу с тим, у првом поглављу дисертације посебно је потцртан значај манастирских и парохијских „школа“, а на основу одредби у типичу расветљен је однос писмених и неписмених монаха. Средишњи део ове целине чине теоријска промишљања М. Давидовић о појму 'скрипторијум' и њему сродним појмовима. На овом месту докторанд је најпре указао на проблеме националних медијевистика, а потом приступио прецизнијем теоријском одређењу проблематизованих научних појмова.

Друго, треће и четврто поглавље дисертације представљају три јасно одељене хронолошке целине у којима су проучавани српски ћирилички скрипторијуми на Балкану.

У средиште пажње прво су постављени скрипторијуми из 13. столећа. Систематичном обрадом досадашњих научних истраживања, у другом поглављу дисертације прегледно су представљени обим рукописне продукције и особине центара писмености који су били активни од 1200. до 1331. године. Поред рашког, зетског, хиландарског и карејског скрипторијума, на овом месту у дисертацији је скренута пажња на постојање студеничко-жичког скрипторијума, као јединственог духовног и културног простора омеђеног двама манастирима унутар којег је деловала одређена група писара. Личностима писара, посебно Симеона, који је радио и боравио у близини немањихког двора у Расу, и Георгија-Радослава, који је делао у близини краља Милутина, посвећено је више пажње у другом поглављу.

Окосницу истраживања у трећем поглављу представљају скрипторијуми у којима је преписивање и превођење књига било организовано од 1331. до 1371. године. Четири деценије средњовековне српске писмености, које одговарају времену владавине краља Милутина, а потом и краља и цара Стефана Душана и његовог наследника Стефана Уроша, у националној медијевистици означене су као златно доба српске писмености. Пошавши од опсежног корпуса сачуваних књига из овог периода, М. Давидовић је упоредо проучила скрипторијуме који су били организовани у српској матици (пећко-дечански, сиринићки), на Светој Гори (хиландарски, скрипторијум Велике Лавре) и у освојеном ромејском граду Серу и његовој околини.

Велики полет српског монаштва на Атосу у назначеном времену предодредио је и процват српске писмености, посебно оне која је негована у манастиру Хиландару. Током четири деценије у хиландарском скрипторијуму било је више писарских радионица. У трећем поглављу су особине манастирског скрипторијума и радионица појединачних писара разматране у односу на исихазам – духовни покрет који је током 14. а онда и 15. столећа одредио живот монашких заједница на Светој Гори али и изван ње.

У четвртом поглављу дисертације истраживања су се одвијала у два основна правца. Имајући у виду сложене друштвене и историјске околности које су уследиле након српског пораза у бици код Черномена (1371), један ток истраживања био је усмерен на скрипторијуме које су угледна монашка лица организовала ради обнове страдалих манастирских библиотека, попут грачаничке и дечанске. Други правац проучавања тицао се мапирања нових центара писмености који су обликовани у басену Скадарског језера, а онда и у држави

деспота Стефана, затим деспота Ђурђа и његових наследника. Истраживањем дечанског скрипторијума, чија се активност одвијала на прелазу из 15. у 16. век, указано је, најзад, на могућности развоја ћириличке писмености у условима потчињености српских крајева османској сили.

У завршним разматрањима прегледно су дати увиди у личности писара, њихов однос према раду, као и једна општа слика развоја ћириличке писмености на средњовековном Балкану.

VI ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДИСЕРТАЦИЈЕ

У вредновању остварених резултата и научног доприноса дисертације, треба на самом почетку истаћи да је истраживањем Милене Давидовић обухваћен импозантан корпус извора – рукописних књига и повеља, затим житијних текстова и записа историјске и друге садржине. Применом одговарајуће методологије филолошких и историографских наука, и односећи се с научном етиком према научним резултатима пређашњих проучавалаца, докторанд је у дисертацији показао изузетну упућеност у степен истражености српског рукописног наслеђа са становишта различитих дисциплина.

Пошавши од тога да се описмењавање на јужнословенском делу Балканског полуострва одвијало при парохијским црквама, у манастирима и на дворовима владара и властеле, М. Давидовић је понудила тумачење одређених одредби повеља и типика, на које досад у науци није обрађено више пажње. Таквим истраживачким приступом у дисертацији је расветљен променљив статус писмених појединаца у средњовековном балканском друштву.

Посебан допринос спроведеног истраживања колегинице Давидовић састоји се у теоријском промишљању појма 'скрипторијум'. Прецизно теоријски дефинисан као центар писмености који је потврђен скупом рукописа насталих трудом једног или више посленика писане речи, скрипторијум је, према уверењу М. Давидовић, могао бити свако место у којем је кроз активност преписивања негована писана реч. Особине појединачних скрипторијума дају се сагледати према његовим рукописима – носиоцима тачно одређених правописних, текстовних, писмовних и илуминаторских карактеристика. Добро постављена теоријска промишљања у првом поглављу дисертације додатно су потврђена у даљим етапама истраживања, што говори у прилог чврсте научне аргументације кандидата.

Резултати истраживања преписивачке активности која је у 13. веку била развијена на простору омеђеном студеничким и жичким манастиром, односно оне скрипторске делатности која се одвијала у близини Дечана и Пећи током 14. и 15. столећа, говоре у прилог томе да скрипторијум треба разумети управо као посебан скуп особина рукописа који су у датом времену настали трудом писара чија се преписивачка делатност одвијала на нешто ширем простору и често није била везана за само једно духовно средиште.

Нарочити научни допринос остварен је у трећем и четвртном поглављу дисертације. У њима су, на једном месту, сабране и систематично представљене рукописне књиге које су настале као производ писмености неговане у тачно одређеном духовном средишту, односно у писарској радионици.

Главни утисак који се стиче увидом у та два поглавља дисертације огледа се у томе да је током истраживања и представљања резултата М. Давидовић спровела истоветан метод. У представљању појединачних центара указано је, најпре, на културноисторијски контекст у којем је преписивачка активност била организована, потом је одговарајућа пажња посвећена личностима из владарских и црквених кругова који су имали кључну улогу у формирању скрипторијума, да би потом у средиште истраживања биле постављене рукописне књиге. Резултат таквог методолошког приступа јесте обликовање поуздане и целовите слике културног и духовног амбијента у којем су настајале средњовековне српске књиге.

Један од резултата истраживања центара писмености на средњовековном Балкану јесте и идентификовање делова исте рукописне књиге. Проучавањем скрипторијума који је

липљански архиепископ Сим(е)он организовао с циљем обнове грачаничке књижнице, М. Давидовић је идентификовала два дела записа данас изгубљеног рукописног минеја. Реч је о препису и запису који је исписао угледни липљански писар Никодим у деветој деценији 14. века. Први део Никодимовог записа данас је познат само на основу исписа Љ. Стојановића, док се други део белешке с писаревим потписом чува на издвојеном рукописном листу у Народној библиотеци „Свети Кирил и Методиј“ у Софији.

Изузетан научни допринос истраживања мастера М. Давидовић састоји се у расветљавању особина и значаја скрипторијума који су у другој половини 14. века били развијени у Сиринићкој жупи и у области ромејског града Сера.

Преписивачка активност сиринићког писара Равуле, блиског сарадника серског митрополита Јакова и цара Уроша, била је предмет интересовања и проучавања више истраживача српског рукописног наслеђа. У разматрањима о сиринићкој преписивачкој пракси, досад је, међутим, била идентификована само активност писара Равуле, односно Данила. Пажљивом анализом сачуваних сиринићких преписа и тумачењем лексеме *лагатор*, М. Давидовић је дошла до веома важних резултата. Методом атрибуције, она је, најпре, утврдила да је на простору Сиринића, у непосредној Равулиној близини, радило још неколико именом непознатих писара. Интерпретацијом записа уочених на рукописним књигама, М. Давидовић је потом понудила хронологију настанка сиринићких књига у сиринићком скрипторијуму којим је, по свему судећи, руководио преписивач Равула.

Други важан научни допринос истраживања спроведеног у дисертацији М. Давидовић тиче се ћириличке писмености која је била негована у ромејској средини града Сера и у његовој околини. Приступајући појави организоване ћириличке писмености у Серу са ширег становишта, она је указала на посебно значајне везе серског културног и духовног центра не само са светогорским скрипторијумима него и са онима у српској матици, у првом реду са сиринићким средиштем. У вези са могућностима развоја ћириличке писмености у ромејској средини, у дисертацији је скренута пажња на важност Серске митрополије, где су током три деценије боравили српски митрополити, али и на недовољно проучен скрипторијум манастира Јована Претече на Меникејској Гори надомак Сера.

У закључним разматрањима кандидат је непретенциозно истакао неке од веома важних резултата опсежног проучавања, указавши у исто време на неопходност додатних истраживања скрипторијума у средњовековној Бугарској, те Влашкој и Молдавској кнежевини.

VII ЗАКЉУЧЦИ, ОДНОСНО РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА – НАУЧНИ ДОПРИНОС ДИСЕРТАЦИЈЕ

Поред раније наведених закључака и резултата истраживања представљених у дисертацији, посебно бисмо нагласили следеће:

Кохерентно компонована докторска дисертација мастера Милене Давидовић доноси, између осталог, и прецизнији теоријски оквир појма 'скрипторијум', као и преглед и анализу балканских ћириличких центара писмености и њихових активности, на основу чега добијамо свеобухватан поглед на настајање средњовековног, превасходно српског, рукописног корпуса. Проучавањем ћириличких скрипторијума, који, уз канцеларије, представљају једну од две институције средњовековне писмености, у дисертацији М. Давидовић темељно је и систематично представљен развој српске писмености од почетка 13. до краја 15. века, што је резултирало широм сликом не само о ћириличкој писмености него и о култури на средњовековном Балкану. Стога дисертација Милене Давидовић представља добар темељ и поуздано полазиште за свако будуће истраживање ове теме.

VIII ПРОВЕРА ОРИГИНАЛНОСТИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ – ОЦЕНА НАЧИНА ПРИКАЗА И ТУМАЧЕЊА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

На основу Правилника о поступку провере оригиналности докторских дисертација које се бране на Универзитету у Београду и налаза у извештају из програма iThenticate којим је извршена провера оригиналности докторске дисертације „Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану“ аутора Милене Давидовић, констатујемо да утврђено подударање текста износи 20%. Овај степен подударности последица је цитата, личних имена, библиографских података о коришћеној литератури, тзв. општих места и података, као и претходно публикованих резултата докторандових истраживања, који су проистекли из његове дисертације, што је у складу са чланом 9. Правилника.

На основу свега изнетог, а у складу са чланом 8. став 2. Правилника о поступку провере оригиналности докторских дисертација које се бране на Универзитету у Београду, изјављујемо да извештај указује на оригиналност докторске дисертације, те се прописани поступак припреме за њену одбрану може наставити.

IX ПРЕДЛОГ

Комисија предлаже Наставно-научном већу Филолошког факултета Универзитета у Београду да прихвати извештај о позитивној оцени докторске дисертације коју је **мастер Милене Давидовић** предала под насловом „Средњовековни ћирилички скрипторијуми на Балкану“, и да је, у складу са прописима, упути Већу научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду на сагласност те да кандидата позове на усмену одбрану пред овом Комисијом.

ПОТПИСИ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ:

1. _____
др Зорица Витић
председник Комисије
2. _____
др Ђорђе Бубало,
члан Комисије
3. _____
др Виктор Савић,
члан Комисије
4. _____
др Ирена Шпадијер,
члан Комисије
(ментор)